

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А.Ю. КРИМСЬКОГО

На правах рукопису

ПРИХОДЬКО Тамара Борисівна

**РОЗВИТОК МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ
КОМЕНТУВАННЯ КОРАНУ (X-XV століття)**
(на прикладі пояснення есхатологічних сюжетів)

07.00.02 - Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ 1996

Нб. 35. 758

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Відділі Близького та Середнього Сходу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського Національної Академії наук України.

Науковий керівник - Омелян Йосипович Прицак, академік НАН України, директор Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Офіційні опоненти:

1. Котляр Микола Федорович, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

2. Галенко Олександр Іванович, кандидат історичних наук, учений секретар Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Провідна організація - Національний Університет Києво-Могилянська Академія

Захист дисертації відбудеться 12 листопада 1996 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01. 65. 01 по захисту дисертацій у Інституті сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Адреса: 252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4.

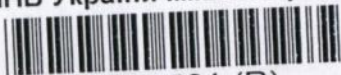
З дисертацією можна ознайомитися у бібліотечі Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Автореферат розісланий 10 жовтня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради доктор історичних наук

Л.В. Матвєєва

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760581 (R)

Загальна характеристика роботи.

Предмет та об'єкт дослідження.

Дисертацію присвячено розгляду мусульманської традиції коментування Корану. Коментування проповідей виникло практично одночасно з виголошенням одкровення Пророком Мухаммадом та укладанням Корану; його метою було пояснення незрозумілих уривків Корану з точки зору філології, юриспруденції, історії, тощо. З величезної кількості коментарів (тафсірів), які було укладено протягом більше як 13 століть існування ісламу, кілька визнають авторитетними - їх перевидають, використовують у мусульманській освіті, вони служать джерелами для написання сучасних коментарів. Об'єктом даного дослідження є три твори у області мусульманської екзегетики, визнані авторитетними у суннітському світі, які були укладені ат-Табарі, аз-Замахшарі, ал-Махаллі та ас-Суйуті. У ши'їтських коментарях, на думку дослідників, "зовсім немає науковості, і вони повні нісенітностей та неправди"¹; тому їм варто було б присвятити окреме дослідження. У розглянутих тафсірах знайшли відображення основні напрямки та методи коментування середньовічних авторів. Основну увагу у дисертації приділено поясненню коментаторами однієї з центральних проблем ісламу - есхатологічним сюжетам, які склали основну ідею пророцтва Мухаммада.

¹ Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фякта, сунны и пр.). Первая часть. Сочинения. т. 4. Сходознавство. - Киев, 1974. - С. 106.

Актуальність проблеми.

Наукове дослідження творів з мусульманської екзегетики налічує менше століття. Раніше її вивченню заважали як деяке упередження західних науковців щодо достовірності та важливості матеріалів, що містилися у тафсірах, так і погляд, що встановився серед мусульманських модерністів та реформаторів, на середньовічні коментарі як на твори вузькі у своїй традиційності, які перешкоджали вільному розвитку сучасної ісламської думки.

Проте, не можна нехтувати усталеною традицією, яка налічує понад тринадцять століть - коментарі до Корану не тільки продовжують створюватись зараз, але й перевидаються ті ранні тафсіри, які визнано авторитетними. Важливо встановити, який вплив справили тафсіри на розвиток коранічних уявлень (адже, як відомо, розвиток ісламу не завершився Кораном², чим вони доповнюють коранічний матеріал, наскільки пояснення коментаторів ортодоксальні, а також як впливали та впливають тафсіри на суспільно-політичну думку мусульманського суспільства.

Вирішення цих проблем дозволить по-новому висвітлити ряд питань щодо місця і ролі тафсірів у розвитку коранічних уявлень.

Мета і завдання дослідження.

Головним завданням дослідження є з'ясування феномену коранічної екзегетики та визначення доповнень тафсірів до коранічного матеріалу (до есхатологічних сюжетів).

² Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. Москва, 1966. - С. 118.

Для вирішення поставленої задачі необхідно акцентувати увагу на таких аспектах проблеми:

- причини виникнення коментаторської традиції;
- особливості окремих коментарів;
- спільне та окреме у поясненнях коранічного тексту;
- доповнення коментарів до коранічного матеріалу.

Важливе значення має також з'ясування місця та ролі тафсірів у сучасному мусульманському світі та їхнє значення для світської науки.

Хронологічні межі дослідження.

Дисертацію присвячено розгляду коментарів, укладених у X-XV століттях. Ранні твори у області *'ilm tafsr al-Qur'an* ("наука про коментування Корану") почали укладати у першому столітті Гіджри³ (вони дійшли до нас лише у цитатах пізніших коментаторів). Розквіт арабо-мусульманської літературної та наукової діяльності припадає на першу половину хронологічних меж дослідження. Нові праці у області коментування прагнули узгодити досягнення сучасної європейської науки та культури з коранічним матеріалом. Розглянуті тафсіри цікаві саме тим, що вони є типовими працями у області коранічної екзегетики та тим, що їхні автори виходили у коментуванні у першу чергу та в основному з першоджерела - Корану.

Методологія.

³ гіджра ("переселення", "еміграція") - переселення Мухаммада та його послідовників з Мекки до Медіни (Йасрібу), яке стало вихідною точкою мусульманського літочислення.

¹ Крижаків А. Е. История арабов в арабской литературе, составленной в хадисной (Корана, фидка, сурти и др.). Первая часть. Сочин. 3 т. т. 4. Столпонистик. - Кага, 1974. - С. 10.

Представлена до захисту дисертація - це перше в українській науці дослідження мусульманської коментаторської традиції у середні віки.

При вирішенні поставлених завдань дисертантка спиралась на сучасні досягнення у області історичних та філологічних наук. Комплексний підхід складає ту основу, на якій побудовано дослідження. Він передбачає використання різних методів наукового дослідження.

Виходячи з задач дослідження основними методами були вибрані історико-філологічні. У роботі над даним дослідженням було пройдено такі етапи:

1. Переклад джерел - переклад коментарів до есхатологічних сюжетів Корану. Виходячи з того, що дослідження ґрунтується на вивченні матеріалу середньовічних джерел, укладених арабською мовою, базовою проблемою є розуміння їх повідомлень, виходячи зі слововживання епохи та авторів джерел. При роботі з першоджерелами було застосовано порівняльно-типологічний метод.

2. Критичний розгляд матеріалу: з'ясування розбіжностей повідомлень коментаторів з коранічним матеріалом та доповнень до нього. Виявлення джерел коментаторів; залежність коментаторів від загальноприйнятих думок, вплив переконань коментаторів на їхні пояснення (наприклад, му'тазилітських поглядів аз-Замахшарі на його тлумачення). Для вирішення цієї задачі було використано метод об'єктивного аналізу.

3. Співставлення матеріалів різних коментаторів. Виявлення спільного та принципових розбіжностей у поясненнях тексту. Порівняння використаних джерел коментаторів.

Для вирішення цієї проблеми було застосовано аналітичний та порівняльно-історичний методи.

4. Інтерпретація даних у плані поставлених проблем. Для формулювання висновків використано метод синтезу.

5. Постановка нових проблем, що виходять на стик наук.

Застосування цих методів допомогло глибше розкрити досліджувану проблему, дати трактування ряду важливих питань.

Як посібники з методології екзегетики використано праці Х.-Г. Гадамера⁴ та М. Гайдеггера⁵.

Дане дослідження носить у цілому міждисциплінарний характер. Саме такий напрямок наукового дослідження, на думку автора, є найбільш перспективним.

Використані джерела.

Джерелами для написання роботи послужили оригінальні твори середньовічних мусульманських коментаторів Корану, укладених арабською мовою, які зараз визнані авторитетними у всьому суннітському світі. Це "*Jami'al-bayān fi tafsīr al-Qur'ān*" ("Збірка пояснень до тлумачення Корану")⁶ ат-Табарі (ном. 923 р.), "*Al-Kaššāf 'an haqā'iq at-*

⁴ Х.-Г. Гадамер. Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва, 1988. Х.-Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. Москва, 1991.

⁵ М. Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге. Москва, 1991.

⁶ At-Ṭabarī. Jami'al-bayān fi tafsīr al-Qur'ān. Al-Qāhira.

*tanzil*⁷ (“[Коментар], що розкриває істини одкровення”) аз-Замахшарі (пом. 1144 р.) та “*Tafsir al-Jalalayn*”⁸ (“Коментар двох Джалалів”) ал-Махаллі (пом. 1459) та ас-Суйуті (пом. 1505). Як джерело використано також Коран⁹ та його переклади російською¹⁰, англійською¹¹ та німецькою¹² мовами.

Історіографія проблеми.

Інтерес до ісламу та Корану у світі виник ледь не з виникненням самої релігії та Святого письма мусульман.

Історія вивчення мусульманської коментаторської традиції значно молодша: першим значним твором у цій області був курс лекцій Ігнаца Гольдціера з мусульманської екзегетики, виданий у Лейдені у 1920 році. І. Гольдціер вважав, що у цьому творі лише намічаються тенденції розвитку вивчення мусульманської екзегези, проте, завдяки величезній ерудиції автора та безпосередньому вивченню багатьох джерел ця праця стала по суті неперевершеним досягненням західного сходознавства.

Проблем коментування Корану у мусульманській традиції дослідники торкалися і раніше, хоч це і не було ос-

⁷ *Az-Zamaḥṣarī. Al-Kaṣṣāf ‘an ḥaqā’iq at-tanzil. G. 1-4. Bayrut, [б.р.]*.

⁸ *Al-Maḥallī, aṣ-Ṣuyūṭī. Tafsīr al-Jalālayn. Bayrūt, [б.р.]*.

⁹ *Al-Qur’ān al-Karīm. Al-Qāhira, [б.р.]*.

¹⁰ Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. 2-е издание. Москва, 1990.

¹¹ [Arberry A.J.] *The Koran Interpreted. 1-2. N.Y., 1955.*

¹² Paret R. *Der Koran: Kommentar und Konkordanz. Stuttgart, 1971.* Paret R. *Der Koran: Übersetzung. Stuttgart, 1982.*

новною метою їхніх досліджень. Це праці І. Гольдціера, Г. Гіршфельда, А. Кримського.

За останні десятиліття у західній науці з'явився ряд досліджень з цієї проблеми. Найбільше на них вплинули праці Н. Еббот, Ф. Сезгіна, Дж. Уонсборо. Праця Н. Еббот окрім публікації чотирнадцяти документів мусульманської традиції включає також дослідження їхнього раннього розвитку. У фундаментальній праці Ф. Сезгіна з історії арабської літератури коранічної екзегетиці присвячено частину першого тому, де автор, зокрема, дає нарис розвитку коментування Корану та наводить інформацію про коментаторів. Дж. Уонсборо розглянув джерела та методи тлумачення Корану.

Протягом останніх десятиліть з'явився ряд досліджень з окремих аспектів коментування Корану, зокрема, присвячених "жанрам" мусульманської екзегетики. Жанр *asbāb an-nuzūl* ("Обставини виголошення одкровеннь") досліджено Е. Ріппінім. Цілий ряд досліджень присвячено іншому жанрові - *naṣḥ* ("відмінювання [одних аятів іншими]"), який мав надзвичайно велике значення, зокрема для фікту та мусульманської екзегетики. Його розглянули у монографіях та статтях Д. Пауерс, Е. Ріппін, Дж. Бьортон, А. Хасан, К. Хан.

Одним з напрямків вивчення коранічної екзегези є дослідження, присвячені коментарям окремих авторів, як середньовічних, так і сучасних. Це дослідження Жомье, Дж. Адамса.

Розглядаються також окремі проблеми тафсірів різних авторів. Значна частина присвячена одному з найвідоміших та найавторитетніших коментарів - "Тафсіру" ат-Та-

барі. Це праці О. Лота, Г. Горста, Дж. Мак Оліфф (порівняння поглядів на коранічну екзегезу ат-Табарі та Ібн Касіра), А. Чафрі. Теорію коранічної екзегези визначного теолога та факига Абу Хаміда ал-Газалі (1058-1111) розглянув М.А. Касем.

З'явилися публікації присвячені коментарям у неортодоксальному середовищі. Стаття М. Айуба присвячена розгляду імамітської ши'їтської коранічної екзегези; у праці І.К. Пунавали досліджено ісма'їлітські коментарі. Коментарю до Корану Баба присвячено дослідження Б.Т. Лоусона.

Ряд досліджень присвячено розгляду тенденційності творів, що належать до різних жанрів мусульманської екзегетики. Це праці Е. Ріппіна, М. Кістера, М. Айуба, Ч. Адамса.

Дослідженню сучасних коментарів до Корану присвячені праці Ж. Жомье, Ж. Йансена, Ж. Бальйона.

Детальний аналіз дослідницьких праць і публікацій джерел провів Е. Ріппін у оглядовій статті, де поставив питання про необхідність заміни праці І. Гольдцієра на новому рівні теоретичного і практичного освоєння матеріалу. Його зусиллями було у квітні 1985 року в університеті Калгарі було організовано конференцію "Історія інтерпретації Корану", матеріали якої було надруковано у 1988 році.

Вивченням місця тафсірів у арабо-мусульманській культурі займаються і мусульманські науковці. Дослідженням у області коранічних наук присвятили ас-Саві ал-Джувайні, 'Абд ал-Халім ан-Наджжар, М. Айуб.

У рудянській кораністиці феномен мусульманської екзегези майже не досліджувався. Виключення склали дослідження М.Б. Піотровського та С.М. Прозорова.

Окремих проблем мусульманської екзегези торкались дослідження Халідова А.Б., Халідова Б.З., Резвана Є.А. Останнім часом з'явилися повні або часткові переклади творів з мусульманської екзегетики (Фролова Д.В., Абдулласвої Ф.І., Резвана Є.А.).

Наукова новизна дисертації.

Уперше об'єктом дослідження стало вивчення та порівняння трьох авторитетних праць у області мусульманської коранічної екзегези. У науковий обіг введено новий фактичний матеріал. У дисертації детально розглянуто коментарі до Корану та визначено спільне та окреме у них. Вперше зроблено спробу порівняти повідомлення коментаторів, їхні пояснення коранічного матеріалу, зокрема, есхатологічних сюжетів. Вдалося встановити, що у більшості випадків коментатори наводять близькі пояснення, а розбіжності у тлумаченнях, як правило, носять непринциповий характер. Коментатори у тій чи іншій мірі використовують повідомлення інших коментаторів, мусульманські перекази, наводять приклади з доісламської та ранньоісламської поезії, що є типовим для праць такого роду.

Практичне значення роботи.

Практичне значення даної дисертації полягає у тому, що вона є спробою узагальнення досвіду мусульманських коментарів до Корану у вивченні конкретного питання розвитку мусульманської коментаторської традиції у X-XV століттях та її впливу на формування уявлень мусульман. Разом з цим дослідження дозволяє значно поглибити бачення цієї проблеми за рахунок ускладнення спектру позицій та підходів. Висновки дисертації, тематичний перелік літератури можуть бути використані для наукового дослідження з

даної проблематики. Матеріали дисертації можуть використовуватись для складання лекційних курсів з всесвітньої історії та історії релігій.

Апробація роботи.

Основні положення дисертації обговорювались на наукових семінарах Інституту сходознавства НАН України, на наукових конференціях у Львові (1994 та 1995 рр.), а також знайшли відображення у трьох публікаціях.

Структура дисертації.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, а також списку використаних джерел та літератури, списку скорочень. У додатку наведено переклад пояснення 99 сури ("Землетрус") ("Izā zulzilāt") у коментарях ат-Табарі "Jamī' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān", аз-Замахшарі. "Al-Kaššāf 'an haqā'iq at-tanzīl", ал-Махаллі, ас-Суйуті "Tafsīr al-Jalālayn".

На захист виносяться такі положення:

1. Коментаторська традиція сформувалась у зв'язку з необхідністю пояснити текст головного джерела мусульманської релігії - Корану. Протягом перших віків її існування було вироблено основні її форми та напрямки.

2. Поясненням коментаторів притаманні як об'єктивні, так і суб'єктивні риси. У поясненнях коментатори виходили з тексту самого Корану, мусульманської традиції (сунни) та зі слововживання часів виникнення ісламу. Суб'єктивні пояснення обумовлені впливом переконань авторів та їх філологічною освітою.

3. У поясненнях коментаторів є багато спільного; розбіжності у їхніх тлумаченнях носять непринциповий характер.

4. Основну увагу коментатори приділяють не поясненню основоположних концепцій ісламу, а тлумаченню деталей.

5. Коментатори мало додають до сказаного у Корані; вони не завжди послідовні у своїх поясненнях.

6. Коментаторська традиція потребує подальшого вивчення з точки зору ступеню їхнього впливу на формування поглядів мусульман, а також визначення їхнього місця і ролі у сучасній соціально-політичній думці мусульманських країн.

Зміст роботи.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. У вступі дається визначення об'єкта та предмета дослідження, поставлено його мету та задачі, проаналізовано історіографію теми, обґрунтовано актуальність та наукова новизна роботи, визначено хронологічні межі дослідження, охарактеризовано джерела та використана література, викладено вибраний метод.

У першому розділі дається характеристика тафсіра, укладеного одним з найвідоміших та найавторитетніших коментаторів Корану - ат-Табарі. Ат-Табарі належить величезна кількість творів, але усе, що він написав, стосується ісламу. Основним же його твором з коранічної екзегетики був "Kitāb jamī' al-bayān 'an tafsīr al-Qur'ān" ("Всеохоплююча книга про роз'яснення тлумачень Корану") або просто "Тафсір" ("Коментар"). Цей твір підводить підсумок усьому, що було зроблено у області коранічної екзегези за перші століття існування ісламу.

Характерною особливістю "Тафсіра" ат-Табарі є поділ коранічного матеріалу на три групи. До першої він відно-

силь айати, зміст яких може пояснити тільки Мухаммад, тобто, їхнє значення можна вяснити спираючись тільки на традиційні тлумачення, що ведуть походження від Пророка (наприклад, айати 16:44 та 16:64). Друга група - ті вірші Корану, тлумачення яких відоме тільки Аллаху (наприклад, айати 7:187 та 27:65). До третьої групи ат-Табарі відносить ті айати, які може пояснити кожен, хто знає мову, якою було ниспослано Коран (тобто, арабську).

У своїх поясненнях ат-Табарі наводить і тлумачення більш ранніх коментаторів. Серед буквально тисяч існадів, наведених коментатором, найчастіше зустрічаються перекази, що беруть початок від Ібн 'Аббаса, Муджагіда, Катади б. Ді'ами, ас-Судді та Ма'мара б. Рашіда (зустрічаються від 1000 до 3000 разів). Ат-Табарі наводить також перекази, що сягають найближчого оточення Мухаммада - 'Умара б. ал-Хаттаба, 'Алі, 'А'іші, а також слова доісламських та ранньоісламських поетів (Набіги б. Зубйана, Лабіда, Антари, 'Амра б. Кульсум, ал-Фараздака). У поясненні окремих уривків ат-Табарі іноді цитує Коран.

Значну увагу ат-Табарі приділяє поясненню граматики. Він наводить синоніми до слів, вжитих у Корані, пояснює словоутворення, вживання огласовок, відмінків, детально пояснює значення малозрозумілих слів (таких як *ya'jūj*, *ma'jūj*, *sijill*, *sijīn*).

Єдиним значимим доповненням ат-Табарі до коранічного матеріалу є згадка Ісрафіла, який, згідно з мусульманськими уявленнями та поясненням ат-Табарі, засурмить у день воскресіння, що і сповістить про початок Суду. Він згадує і інших наближених до Аллаха ангелів: Микаїла, Джибриїла та ангела смерті (тобто, Азраїла), які, як і Іс-

рафіл, залишаться живими після першого подуву у сурму. Ат-Табарі згадує Джибріїла і як передавача одкровення Мухаммаду.

Новим, у порівнянні з Кораном, було і вживання слова Сірат у тому значенні, у якому воно відоме зараз - у мусульманській есхатології це слово має значення "міст над пеклом".

Ат-Табарі доповнює коранічні повідомлення, пояснюючи, на кого натякав Мухаммад, згадуючи язичників. Ат-Табарі також пояснює, хто звертається до Мухаммада з запитаннями, про які йдеться у Корані.

У поясненні тих чи інших уривків ат-Табарі іноді звертається до старо- та новозаповітних сюжетів. Коментатор повідомляє про деякі уявлення, прийняті у інших релігіях. Ат-Табарі згадує деякі звичаї арабів до ісламу. Згадуються також реалії життя у Аравії: так, наприклад, розстилення землі у день Суду порівнюється з простяганням поверхні 'Указу. У коментарі іноді згадуються язичницькі божества арабів: так, Абу Джагль присягається богинями ал-Лат та ал-'Уззою. У Корані по імені згадується лише одна людина - язичник Абу Лагаб (айат 111:1). Ат-Табарі наводить імена інших язичників, на яких, на його думку, натякає Мухаммад.

Для пояснення окремих слів або словосполучень ат-Табарі іноді звертається до прикладів їхнього вживання у арабській мові. У коментарі ат-Табарі іноді наводить дуже доступні, "побутові" пояснення. У коментарі відобразилися деякі традиційні уявлення: прикмета грішників - блакитний колір очей, і, навпаки, у праведників, відмічають чорний колір очей.

Таким чином, “Тафсір” ат-Табарі, наводячи багато додаткового матеріалу до коранічних повідомлень, обмежується поясненням їх деталей.

У другому розділі проаналізовано коментар “*Al-Kaššāf ‘an haqā’iq at-tanzīl*” (“[Коментар], що розкриває істини одкровення”), укладений аз-Замахшарі, який було визнано авторитетним незважаючи на те, що його автор був му‘тазилітом (послідовником раціональної течії у ісламі). Серед творів аз-Замахшарі, яких збереглося близько двадцяти, переважають граматико-лексикографічні та літературні; власне богословським можна вважати лише “*Al-Kaššāf*”.

Коментар носить очевидну му‘тазилітську спрямованість: у вступній фразі виражено ідею створеності Корану; у поясненні аз-Замахшарі спирається головним чином на авторитетних му‘тазилітських учених VII-X століть з Іраку та Ірану; божественні атрибути він трактує раціонально; знаходить у Корані улюблені ідеї му‘тазилітів. Послідовно дотримуючись му‘тазилітських поглядів аз-Замахшарі, зокрема, уникає надання антропоморфних рис Аллаху, проте, наділяє ними ангелів (у коментарі до аяту 69:17).

Основна увага у коментарі приділяється граматичним тлумаченням. У них аз-Замахшарі рідко посиляється на авторитет інших учених (наприклад, на Ібн Джинні у коментарі до аяту 7:187). Він пояснює вживання огласовок, відмінків, словоутворення. У поясненнях, у тому числі граматики, аз-Замахшарі іноді користується порівняннями.

На відміну від ат-Табарі, який пояснює кожен коранічний вірш, аз-Замахшарі деякі аяти залишив без пояснення; у коментарі до інших він іноді обмежується лише наведенням синонімів. Досить рідко коментатор пояснює

коранічні вирази більш докладно (слова *gamim*, *tu'aqqib*, *sijim*, *sijil*). Аз-Замахшарі наводить також приклади вживання слів у арабській мові.

До аятів, де говориться про події Судного дня, аз-Замахшарі наводить досить стислі пояснення. Доповненням аз-Замахшарі до картини Судного дня є згадка про проміжний стан людини між життям та смертю.

Для пояснення або підтвердження своїх думок аз-Замахшарі іноді згадує біблійні історії та персонажі. Так, у коментарі до аяту 26:89 він згадує Ібрагіма (Авраама). У коментарі аз-Замахшарі відобразилися і деякі традиційні уявлення (серед прикмет грішників окрім чорних облич він називає і блакитний колір очей). У поясненнях коранічних цитат аз-Замахшарі іноді наводить дуже прості тлумачення, зрозумілі практично кожному читачеві.

У коментарі згадуються деякі арабські реалії. Так, аз-Замахшарі у коментарі до аяту 4:3 цитує переказ, що сягає Ібн 'Аббаса, у якому розтягування землі порівнюється з протягінням поверхні поряд з 'Указом. У поясненні до аяту 96:15 аз-Замахшарі пише про поклоніння Абу Джаглія богині ал-Лат.

Аз-Замахшарі повідомляє також про враження, яке справили на читача окремі аяти та сури (у коментарі до аятів 83:6 та 52:7). Він згадує про користь від читання тих або інших сур, часто посилаючись при цьому на авторитет Пророка (сури 39, 75, 99, 100).

Використання коментаря аз-Замахшарі "Ал-Кашшаф" для наукових цілей дуже ускладнене не тільки з-за того, що його написано досить складною мовою, але й тим що крупинки його корисної інформації тонуть у морі словесної

гри. Коментар дуже мало додає до коранічних повідомлень. При поясненні окремих коранічних цитат зіграла роль фантазія аз-Замахшарі та коментаторів, яких він цитував.

У третьому розділі розглянуто "Тафсір ал-Джалалайн". Його уклали два Джалал ад-Діни: Джалал ад-Дін ал-Махаллі та Джалал ад-Дін ас-Суйути. Цей коментар часто видавався на Сході. Він зручний у користуванні - складає одну, хоча і досить велику за обсягом книгу.

"Тафсір ал-Джалалайн" - це дуже стисле, але ясне тлумачення Корану. Основним методом пояснення коранічного тексту є наведення синонімів або близьких за смыслом словосполучень майже до кожного слова. Автори "Тафсіру ал-Джалалайн" досить рідко наводять більш розгорнуті пояснення до слів, що зустрічаються у коранічному тексті. Це, як правило, малозрозумілі слова. Лише іноді автори коментаря згадують обставини виголошення віршів Корану ("asbāb an-nuzūl") та варіанти читання ("qirā'at"). Коментатори були досить послідовними у своїх поясненнях - до одних і тих же слів, що зустрічаються у різних аятах, вони наводять одні і ті ж самі синоніми. Слід відзначити, що граматичні приписи коментаторів практично повністю співпадають з тими нормами, що прийняті у сучасній редакції Корану.

Пояснення, що стосуються дня воскресіння, такі ж лаконічні, як і пояснення уривків на інші теми. Коментатори не додають практично нічого нового до коранічної картини Судного дня. Вони зосереджують свою увагу на деталях. Єдиним значимим доповненням до коранічного матеріалу є згадка коментаторами Ієрафіла - він засурмить у день воскресіння. Іншим доповненням до Корану є примітка ко-

ментаторів про те, що між двома подувами у сурму пройде сорок років, а день воскресіння вмістить обидва подуви та ще й час, окрім них. Коментатори також згадують Сірат саме у тому значенні, у якому це слово використовується зараз - міст через геенну. Вони також висловлюють свою думку щодо тривалості Судного дня. Із двох згаданих у Корані цифр - 1.000 (32:5) та 50.000 років (70:4) - вони вибирають останню.

Пояснюючи коранічний текст автори коментаря виходять з тексту самого Корану. У окремих випадках при поясненні тих чи інших аятів підтвердження своїм думкам вони знаходять у тексті Корану. У коментарі відображені і деякі традиційні уявлення мусульман.

У поясненнях до коранічних цитат автори коментаря дуже рідко посилаються на інших коментаторів або хадіси, іноді посилаючись на джерело. Це, ймовірно, випадкові посилання - коментовані аїати не являють собою особливо складних уявлень або незрозумілих слів, а наведені, очевидно, для підтвердження думок авторів. Коментатори не завжди наводять текст самого переказу, а лише передають його смисл. Як правило, вони не вказують джерело, з якого взято цитату, обмежуючись словами "Сказав" або "Розповідають (єдине виключення - посилання на хадіс з "Ас-Сахіхайн")".

У своїх поясненнях коментатори не використовують порівнянь ні з біблійним матеріалом, ні з матеріалами арабської поезії, що є характерним для інших коментарів.

Середньовічні тафсіри, зокрема, "Тафсір ал-Джалаїн", зберігають своє значення і зараз. Так, основою для лекцій, які Мухаммад 'Абдо (1849-1905) читав у ал-Азгарі

та які склали значну частину “Тафсіра ал-Манар”, укладеного ним разом з Рашідом Ріда (1865-1935), був “Тафсір ал-Джалалайн”. (Цей коментар, “Ал-Манар”, визнано найавторитетнішим сучасним тафсіром у суннітському світі). “Тафсір ал-Джалалайн” здобув величезну популярність у першу чергу у неарабському середовищі. Це обумовлено потребами, що виникли у зв’язку з широким розповсюдженням ісламу у Південно-Східній Азії та Африці. Тому “Тафсір ал-Джалалайн” часто використовують як перший підручник при знайомстві з Кораном, особливо мусульмани та науковці, чією рідною мовою не є арабська. Їх використовують і у мусульманській освіті (ще у 1959 році вивчення Корану у найбільшій та найкраще організованій шкільній системі у Єгипті Мухаммадія ґрунтувалося на вивченні “Тафсіру ал-Джалалайн”).

У висновках підведено підсумки вивченню розвитку коментаторської традиції у X-XV століттях та зроблено основні підсумкові зауваження, а також поставлено нові задачі вивчення теми. Визначено спільні риси мусульманських середньовічних коментарів, форми та методи пояснення коранічного матеріалу. Визначено доповнення коментарів до коранічного матеріалу та особливості пояснення коментаторів. Встановлено внесок авторитетних тафсірів у розвиток коментаторської традиції та їхнє значення для сучасного розвитку коментування. Наголошується, що коментаторська традиція є складним явищем та потребує подальшого вивчення.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Коментування Корану у мусульманській коментаторській традиції // Історія релігій в Україні / Тези наукової конференції. - Львів, 1994.

2. Коментар до Корану "Ал-Джалалайн" // Історія релігій в Україні / Тези наукової конференції. - Львів, 1995.

3. "Тафсір ал-Джалалайн" у мусульманській коментаторській традиції // Східний світ. 1995. - № 1.

Prykhodko T.V. The Development of the Muslim Tradition in the Field of Qoranic Commentaries (X-XV centuries) (Concerning the Explanation of Eschatological Concepts).

A thesis submitted for the candidate of history degree with the specialization 07.00.02 - The World History. A.Y. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 1996.

The development of the Muslim tradition in the field of the Quranic commentaries was connected with the necessity of the Muslim scholars to explain some obscure passages in the Quran resulting in elaborating its own forms and methods of interpretation. The main attention in the commentaries is concentrated on the explanation of details not of the basic conceptions of Islam. Characteristic features of the Quran interpretation are both objective and subjective. Modern scholarship has to rethink the role and place of *tafsirs* in forming of Muslims views, especially with the regard of the development of ideological system of Islam as a whole.

Приходько Т.Б. Развитие мусульманской традиции комментирования Корана (X-XV вв.) (на примере толкования эсхатологических сюжетов).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности: 07.00.02 - Всемирная история. Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. Киев, 1996.

Развитие мусульманской традиции комментирования Корана было связано с потребностью мусульманских ученых объяснить неясные отрывки Корана, результатом чего было разработка своих форм и методов толкования. Основное внимание в комментариях уделяется объяснению деталей, а не основополагающих концепций ислама. Толкованию характерны как объективные, так и субъективные черты. Ученым предстоит переосмыслить роль и место тафсиров в формировании представлений мусульман, особенно в развитии идеологической системы ислама в целом.

Ключові слова: коментування Корану, мусульманська традиція, есхатологічні сюжети.

Підп. до друку 07.10.96. Формат 60x84/16. Папір друк. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 1,16. Ум. фарбо-відб. 1,16. Обл.-вид арк. 1,0.
Тираж 100 пр. Зам. 176. Безкоштовно.

Віддруковано в Інституті математики НАН України
252601 Київ 4, МСП, вул. Терещенківська, 3

1139812

AV 35.788